

## PAPER DETAILS

TITLE: ANLAMA VE AÇIMLAMA YÖNTEMİ OLARAK DİYALEKTİK: HEGEL VE MARX

AUTHORS: Seyit COSKUN

PAGES: 155-175

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1996932>

# ANLAMA VE AÇIMLAMA YÖNTEMİ OLARAK DİYALEKTİK: HEGEL VE MARX

Seyit COŞKUN\*

## ÖZ

Diyalektik, kavram ve yöntem olarak felsefe tarihi ve sistematigi açısından önem taşımaktadır. Ne var ki tarihsel süreçte çeşitli düşünürler diyalektige farklı anlamlar yüklemişlerdir. Bu çalışmada, özellikle Hegel ve Marx'ın düşüncelerini açıklama yöntemi olarak kullandıkları diyalektik yaklaşımlarına ilişkin karşılaştırılmalı bir çözümleme ve değerlendirme yapılmaya çalışılmaktadır. Bu amaçla, ilk olarak diyalektik kavramına yönelik etimolojik ve tarihsel kısa bir inceleme yapılmaktadır. İkinci olarak, Hegel'de bilimsel bilginin özü ve bu bilginin elde edilmesinin yöntemi olarak diyalektik kavramı üzerinde durulmaktadır. Ardından, kendini Hegel'in öğrencisi olarak gören Marx'ın diyalektik anlayışı ve yöntemine ilişkin bir irdeleme yapılmaktadır. Ve son olarak, her iki düşünürün diyalektik anlayışlarına ilişkin benzerlik ve farklılıklar çerçevesinde eleştirel bir değerlendirme ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

**Anahtar Sözcükler:** Varlık, Oluş, Diyalektik, İdealizm, Materyalizm.

## DIALECTICS AS A METHOD OF UNDERSTANDING AND EXPLANATION: HEGEL AND MARX

### ABSTRACT

*Dialectics, as a concept and method, is important for the history and systematics of philosophy. However, in the historical process, various thinkers have ascribed different meanings to dialectics. This study attempts to conduct a comparative analysis and evaluation of the approaches of Hegel and Marx to dialectics, which they use as a method of explaining their thoughts. For this, firstly, we conduct a brief etymological and historical analysis of the concept of dialectics. Secondly, we emphasize the concept of dialectics as the essence of scientific knowledge and the method of obtaining this knowledge from Hegel. Then we explore the dialectical understanding and method of Marx, who sees himself as a disciple of Hegel. And, finally, we are trying to give a critical assessment within the framework of the similarities and differences in the dialectical understanding of both thinkers.*

**Keywords:** Being, Becoming, Dialectics, Idealism, Materialism.

---

\* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü. ORCID: 0000-0002-2491-7046. scoskun@ankara.edu.tr

*FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*

2021 Güz, sayı: 32, ss. 155-175

Makalenin geliş tarihi: 27.09.2021

Makalenin kabul tarihi: 25.11.2021

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/flsf>

*FLSF (Journal of Philosophy and Social Sciences)*

Autumn 2021, issue: 32, pp.: 155-175

Submission Date: 27 September 2021

Approval Date: 25 November 2021

ISSN 2618-5784

### Diyalektik Kavramına Etimolojik\* ve Tarihsel Bir Bakış

Etimolojik olarak, diyalektik teriminin temelinde “*dia*” ve “*légein*” sözcükleri bulunmaktadır. “*Dia*” sözcüğü, bir yandan edat olarak kullanılır ve yardımıyla, sayesinde ve aracılığıyla anlamlarına gelmektedir. Diğer yandan, “*dia*” sözcüğü, birbirinden ayrı olma ve ikiye ayrılma anlamında zarf olarak da kullanılmaktadır. Buna karşılık, “*Légein*” sözcüğü bir fiildir. Başlangıçta, tamamen somut ve pratik bir anlama sahipti; çünkü aslında toplamak/bir araya getirmek, derlemek/okumak/bulmak veya birleş(tir)mek/katlamak/bir araya koymak (örneğin dağınık bulunan ağaç dallarını veya taşları toplamak) anlamına gelmekteydi. Bu temel anlamda Yunanca “*légein*” sözcüğü, hem Latince “*legere*” fiiliyle hem de Almanca “*lesen*” sözcüğüyle uyuşur. Her üç fiil, sözcük olarak birbiriyle akrabadır ve öncelikle toplamının/derlemenin, ancak giderek daha fazla nesnenin hedef olarak seçilmesini amaçlayan ve elle yapılan aktiviteyi ifade eder. Eylem olarak sözcük tercih etmek, seçmek, ayıklamak anlamlarına da gelmektedir.<sup>1</sup>

Ancak “*légein*” sözcüğü daha sonraları, tinsel/zihinsel eylemleri nitelendirmek için kullanılmaya başladı. Buna göre, “*légein*” saymak/listesini yapmak, açıklamak/ortaya koymak, ama saymak/hesap etmek ve de okumak/ders vermek (aslında bir metni okumak, özetlemeyi ve yorumlamayı ifade eder) anlamlarına gelir. “*Légein*” fiilinin bu anlamları, bir yandan söz, konuşma ve tümce/önerme, diğer yandan da hesaplama, gerekçelendirme, yasallık ve rasyonellik anlamlarına gelen “*logos*” sözcüğüne aktarıldı. Tutarlı (yasalı) düşünme öğretisini nitelendirmek amacıyla *Mantık* sözcüğü de, “*logos*” ifadesinden türetilmiştir. “*Dia*” ve “*légein*” sözcüklerinin birleşiminden, “*dialégein*” fiili, yani kelimenin tam anlamıyla okuma vasıtasıyla/yardımla daha önceden tartışılmış olan, “iyi” ve “kötüye” göre sınıflandırıcı ve test edilebilir seçici bir toplamayı ya da birleştirmeyi ifade eden eylem olarak kullanıldı. Bu temel anlamdan daha sonra, “*dia-légein*” sözcüğü argümanların okunmasını göstermek için mecazi anlamda kullanıldı. Bu anlamda “*dialégein*”, “doğru” argümanları “yanlış” olanlardan ayırma amacını taşımaktaydı ve böylece “*dialégein*” fiilinin düşünüp taşınmak/üstüne koymak ve etraflıca düşünmek anlamları ortaya çıktı. Artık Yunan *Polis* toplumunda, farklı görüşlerin birbiriyle değiştirildiği kamusal konuşmada düşünmenin ve hakikatin bulgulasının tercih edildiği bir biçim bulunmaktaydı. Süreçte “*dialégein*” fiilinin edilgin biçiminden daha etkin olan “*dialégestia*”dan başka kelime anlamları ortaya çıktı:

\* Bu değerlendirmede özellikle “Reiner Reiner Winter, *Was ist Dialektik?*” adlı makalesinden yararlandım.

<sup>1</sup> Reiner Winter, *Was ist Dialektik?*, (2014): 6-24; www.reiner-winter.de; (Erişim Tarihi: 15. 04. 2014).

görüşmek/kazandırmak, anlaşılmak ve tartışmak/cebelleşmek. Bu fiillerde, özellikle zarf olarak *dia*'nın, yani *birbirinden ayrı/farklı* olanın anlamı açıkça vurgulanır. Daha sonraları, aynı alandaki diğer kelime oluşumları "*dialégein*" sözcüğü temelinde ortaya çıktı: "*dialogos*" konuşma, sohbet/görüşme anlamlarında; "*dialogismos*" düşünce, kuşku veya ihtilaf/uyuşmazlık/tartışma anlamlarında; "*dialektos*" ise konuşma, ancak ağız biçimini de ifade eden ve böylece lehçe/diyalekt nitelendirmesi için bir sözcük şablonu olarak kullanılmaya başladı. Daha sonrasında "*dialéktikos*" sözcüğü, tartışmada söz konusu olan şeyin konuşmada uygulanması anlamına geldi. Sonuçta, bizim "*diyalektik*" adına göre oluşmuş olan *diyalektiké* (téchne), *görüşme/müzakere etme* tekniğini veya sanatını, yani karşılıklı konuşma ya da diyalog olarak *tartışma biçimini* ifade etmektedir.<sup>2</sup> Ancak diyalektik sözcüğüne ilişkin böylesi bir etimolojik çözümleme onun anlamını tam olarak ortaya koyamaz; çünkü tarihsel süreçte "Batı düşüncesi tarihinde bu terim farklı bağlamlarda oldukça farklı anlamlar taşımış"<sup>3</sup> ve farklı düşünürler tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır.

Tarihsel ve felsefi olarak, varlığı ve oluşu anlama ve açıklamaya yönelik diyalektik denilebilecek ifadeleri ilk olarak Herakleitos felsefesinde görüyoruz.<sup>4</sup> Ondan kalan bazı fragmanlarda, varlığın oluş süreci içerisinde anlaşılmasının, ancak görünüşteki karşıt niteliklerin değişiminin ve mücadelesinin gerçekte evrensel ve tanrısal yasa olan *logos*'a bağlı gerçekleştiğinin bilinmesiyle olanaklı olabileceği vurgulanır: "Benim değil logos'un sesini duyduktan sonra bütün şeylerin bir tek şey olduğunu logos'a uyarak söylemek bilgeliktir. ...Tanrı, gündüz gece, kış yaz, savaş barış, tokluk açlık; ...aynı şeydir yaşayanla ölmüş, uyanıkla uyuyan, gençle ihtiyar (...)."<sup>5</sup> Ancak Herakleitos'ta diyalektik, henüz örtük ve tutarlı olmayacak biçimde var olanı anlama ve açıklama yöntemi olarak kullanılır.

Diyalektik, felsefi/bilimsel bilgi yöntemi olarak sistematik ve tutarlı biçimde ilk olarak Platon tarafından ortaya konulur. Platon felsefesinde duyulara verilen ve sürekli değişen görünüş dünyasının karşısına, akılla kavranan değişmez ve ezeli-ebedi olan gerçek varlıkların dünyası olarak idealar dünyası geçirilir. Çünkü duyular yoluyla algılanan görünüşlerin bilgisi, kanı/sanı (*doxa*) bilgisi olduğundan kesin bilimsel/felsefi (*episteme*) bilgi olamazdı. Bu nedenle, doğru

<sup>2</sup> Winter, *Was ist Dialektik?*. 6-24.

<sup>3</sup> Bertell Ollman ve Tony Smith, *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, 13.

<sup>4</sup> "Batı geleneğinde diyalektiğin Herakleitos ile başladığı öteden beri söylenir. Hakiki" gerçeğin değişmez olduğunu düşünenlerin aksine, Herakleitos evrenin sonsuz bir akış içinde olduğunu savunuyordu" (Ollman-Smith, *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, 13).

<sup>5</sup> Walther Kranz, *Antik Felsefe*, Çev. Suad Y. Baydur, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994, 63.

ve kesin bilgi sadece değişmez ve kalıcı olan gerçekliklerin, yani ideaların bilgisi ussal ve bilimsel bilgi niteliğine sahiptir. Bu bilgi, sadece karşılıklı konuşma/tartışma yoluyla kavramdan kavrama geçişle koşulsuz olanın, yani ideaların bilgisini bize veren bilimsel yöntem olarak diyalektik ile elde edilebilir.<sup>6</sup> Buna ilişkin olarak Hegel'in değerlendirmesine göre, ilk kez diyalektiğe bilimsel ve nesnel biçim Platon felsefesi tarafından verilmiş olduğundan, Platon diyalektiğin mucidi olarak görülmelidir. Sokrates'te diyalektik, onun genel felsefesiyle uyumlu olarak sıradan bilince ve sofistlere yönelik olarak *ironi* biçiminde, ele alınan konular hakkında ayrıntılı bilgi edinmek amacıyla soru-cevap şeklinde işleyen soruşturma mantığı olarak karşımıza çıkmaktadır.<sup>7</sup> Buna karşılık, Platon'un öğrencisi Aristoteles analitik ve diyalektik arasında ayrım yapar. Analitik, genel geçer ve zorunlu sonuç çıkarma öğretisini ifade ederken, diyalektik olası öncüllerden sonuç çıkarma yöntemi olarak kabul edilir.<sup>8</sup> Dolayısıyla Platon için diyalektik genel geçer ve zorunlu olan bilgiyi elde etmenin bilimsel yöntemi olarak görülürken, Aristoteles için diyalektik rastlantısal ve olası olan bilginin yöntemi olarak kabul edilir.<sup>9</sup>

Ortaçağda, 9. ve 12. yüzyıllar arasındaki eğitimin temeli olan yedi özgür sanattan (liberales arts; *Trivium*: gramer, retorik, diyalektik; *Quadrivium*: aritmetik, müzik, geometri, astronomi) retorik ve diyalektik uygulamalarının bilimsel gelişimde ve toplumsal yaşamın rasyonelleştirilmesinde önemli etkisi

<sup>6</sup> Platon, *Devlet*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu & M. Ali Cimcoz, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992.

<sup>7</sup> Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Mantık Bilimi: Felsefî Bilimler Ansiklopedisi, Birinci Cilt*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 2004, 155.

<sup>8</sup> Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996, 4.

<sup>9</sup> Ussal ve kesin bilginin (episteme) yöntemi diyalektiğin mucidi olarak Platon'u gören Hegel'in aksine, Aristoteles için diyalektiğin bulucusu ya da mucidi Elalı Zenon'dur. Aristoteles, diyalektik konusundaki görüşlerini *Topikler*'de ortaya koyar. "Platon için sürekli olarak duyusalın dışarı atılması ile akılsala ve doğruya doğru bir ilerleme olan diyalektik, Aristoteles için artık sadece *konulmuş olan bir probleme* evet veya hayırla cevap verme ve akla uygun görünen kanaatler ve öncüllerden hareketle akıl yürütme sanatıdır. Dış görünüşü bakımından onun özelliğini diyalog (dialegetahi) teşkil eder. Diyalogda cevaplar artık Platon'da olduğu gibi gerçek nedene veya öze kadar yükselmeye değil, yalnızca güçlükten kurtulmaya ve çelişkiden kaçınmaya yararlar." (Aristoteles, *Metafizik*, 114 [4. Dipnot]). Ayrıca "Sokrates'e göre diyalektik, evrenin dinamizmiyle ilgili olmaktan çok, entelektüel tartışmanın, tarafların altta yatan varsayımlarına karşı dile getirilen itirazlarla ilerleyen dinamizmiyle ilgiliydi. Sonrasında Aristoteles, onu belagat ile mantık arasında bir yerlerde duran bir savlama biçimi olarak ele alarak, Sokrates'in diyalektiğini sistematikleştirdi. Aristoteles'in düşüncesine göre, belagat gibi diyalektik konuşmanın da amacı karşıdaki kişiyi ikna etmek olmakla birlikte, diyalektiğin akılcı tartışmayla anlaşmazlıkları alt etmeye çalışması, onu mantığa yaklaşıtıyordu. Bununla birlikte, mantıksal savlamanın aksine, diyalektiğin konuşma, genel kabul gören öncüllerden gerekli sonuçlar çıkarmaz. Onun yerine, belirli savlardaki çelişkileri açığa çıkararak, bunların düzeltilmesini, hatta terk edilmesini zorunlu kılar ve tartışan tarafları daha akılcı bir uzlaşmaya yaklaşıtırır. Bu diyalektik anlayışı Batı felsefesinde ortaçağ ve erken modern çağ boyunca geçerliliğini sürdürmüştür" (Ollman ve Smith, *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, 13).

olmuştur. Bu dönemin “yazarları, doğrudan ya da dolaylı olarak, az ya da çok başarılı bir şekilde retorik ve diyalektik eğitimden yararlandılar. Onların algıları ve açıklamaları, retorik ve diyalektiğin öngördüğü kurallara, kalıplara ve perspektiflere tabi idi.”<sup>10</sup> Ancak retorikğin epistemolojik değeri, hem biçimsel-içeriksel özelliğinden hem de geleneksel etkiden (Platon-Aristoteles) dolayı diyalektiğe göre ikincil konumda kaldı. Platon ve Aristoteles’te retorik, kanılara/sanılara dayanan ve duygulara hitap eden güzel ve etkili konuşma sanatı ya da hitabet sanatı olarak eğitimsiz kalabalığı ya da kitleyi ikna etme ya da kandırma işlevi ile tanımlanmıştır. Ancak bu dönemde, özellikle Boethius, diyalektik ve retorik arasındaki farklılığı yeniden açıkça tespit eder:

“Boethius, konuya, işleve ve amaca göre konular arasındaki farklılıkları, tüm Ortaçağ için temel olan ve Aristoteles metodolojisindeki birçok belirsizliği ve boşluğu ortadan kaldıran bir sistem çerçevesinde belirlemiştir. ...Boethius tarafından, ilk üç kitabı diyalektiğe ve dördüncüsü retorikğe ayrılmış bir çalışma olan ‘De differentiis topicis’te geliştirilmiştir. Bu ayrım, aynı zamanda açıkça gerekçelendirilen diyalektiğin üstünlüğünü zaten göstermektedir. Boethius'a göre, genel diyalektik *topoi* (cins, tür, karşıtlık gibi) retorikte de kullanılabilirken, retorik *topoi*, yani vaka/olay sınırlandırmasının durumu yalnızca belirli hipotez için uygundur. Dolayısıyla diyalektik, kapsamı bakımından retorikten üstündür. ...Diğer yandan, Boethius, Aristoteles ile birlikte, diyalektiği, bilimsel-tanıtlayıcı mantıktan yalnızca "olası" bir mantık olarak açıkça ayırdı ve yine de diyalektik *endoxa* veya sağduyusal varsayımlar yerine neredeyse aksiyomatik olarak apaçık maksim önermelerine dayalı felsefi hakikat arayışı olarak kabul edilmiştir”<sup>11</sup> (Moos, 1997: 137-138).

Modern felsefeyle birlikte başlangıçtaki ontolojik sorunlar bir yana bırakılmış, kesin ve doğru bilgi ve bu bilgiyi elde edebilecek yöntem sorununa odaklanılmıştır. Bu anlamda, rasyonalistler (Descartes, Spinoza, Leibniz) ussal öznenen ve tümdengelimsel yöntemden hareketle kesin ve doğru bilgiyi elde etmeye çalışmıştır. Buna karşılık, ampirik filozoflar (Locke, Berkley, Hume), bilimsel bilginin ölçütü olarak deneyi ve tümevarımsal yöntemi temele

<sup>10</sup> Johannes Fried, “Vom Nutzen der Rhetorik und Dialektik für das Leben”, içinde *Dialektik und Rhetorik im früheren und hohen Mittelalter*, (Ed.) Johannes Fried, R. Oldenbourg Verlag GmbH, München, 1997, XVIII.

<sup>11</sup> V. Peter Moos, “Rhetorik, Dialektik und ‘civilis scientia’ im Hochmittelalter”, içinde *Dialektik und Rhetorik im früheren und hohen Mittelalter*, Ed. Johannes Fried, R. Oldenbourg Verlag GmbH, München, 1997, 137-138.

almışlardır. Ancak her iki anlayışta, tek yanlı tutumları nedeniyle biçimsel ve içeriksel açıdan tam bir kavramsal ve tanımsal bilgi ortaya koymada yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla “algısız kavramlar (içeriksiz düşünceler) boş, kavramsız algılar kördür” (Gedanken ohne Inhalt sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind Blind)<sup>12</sup> diyen Kant, her iki anlayışı uzlaştırmayı amaçlamıştır. Bu anlamda, Kant, hem biçimsel açıdan kesin ve zorunlu olan hem de içeriksel açıdan yeni bir bilgi sağlayan yargıların (*sentetik a priori*) olanaklılığını göstermek istemiştir. Burada, özellikle bilimsel bilginin ölçütünün ve sınırının belirlenmesi bakımından “fenomen” ve “numen” ayrımı temeldir. Bu ayrım, özellikle modern felsefede Kant tarafından temel epistemolojik problem olarak ele alınmıştır. Buna göre, bilimsel bilgi özellikle deneyim ve fenomenler alanıyla sınırlandırılmalıdır. Buna karşılık, duylara verilenin veya görünenin ötesinde olan ve salt akılla kavranılan “kendinde şeyin” (*Ding an sich*), yani *numenin (noumenon)* bilgisi insan için olanaklı değildir, dolayısıyla metafiziksel bir sorun olarak kalacaktır. Bu sorun, özellikle Kant sonrası filozofları meşgul etmiştir.

Kant’ta diyalektik, salt biçimsel ve genel mantık anlamında bilgiyi elde etme *oraganonu ya da aleti* olarak yanılısama mantığını ifade etmektedir. Çünkü pratik olarak gerçeklik deneyimi olmaksızın maddi dünya hakkındaki doğru bilgi salt mantıkla elde edilmeye çalışılırsa, bu tam anlamıyla bir diyalektik, yani “yanılısama mantığı” biçiminde işleyecektir. Ancak Kant, “yanılısama mantığı” olarak diyalektik kavramına karşı eleştiri olarak *aşkınsal diyalektik* kavramını ortaya koyar. *Aşkınsal diyalektik*, diyalektik yanılısamanın bir eleştirisidir.<sup>13</sup> Dolayısıyla Kant’ta “diyalektik” sözcüğü ikili bir anlam taşımaktadır. Buna göre, ilk durumda diyalektik bir bilgi eleştirisini nitelendirmektedir; ikinci durumda sıfat olarak “diyalektik”, “yanılısama mantığı” altında söz konusu olana yönelik eleştiriye ifade etmektedir. Dolayısıyla aşkınsal sıfatıyla nitelendirilen diyalektik, kapsamlı bir bilgi eleştirisini ve aynı zamanda “yanılısama mantığının” eleştirisini de nitelendirmektedir.<sup>14</sup> Kant’a göre, metafiziksel anlamda duyu algısına sahip olmadığımız, özellikle Tanrı, ölümsüzlük ve özgürlük konularında aklın kendisinden kaynaklanan böyle bir yanılısama söz konusu olmaktadır. Başka bir ifadeyle, bu konularda ortaya konulan sav ve karşısavlar geçerlilik bakımından aynı değerde olacaktır, dolayısıyla bu konulara ilişkin ortaya konulan düşünceler doğrulanabilir bir bilgi özelliğinden ziyade sadece inanç değeri taşımaktadırlar. Dolayısıyla Kant, yöntem olarak diyalektiği, pratik deneyimi olmadan belirli

<sup>12</sup> Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1993, 66 (B75; A51).

<sup>13</sup> Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, 70-71 (A63; B88).

<sup>14</sup> Winter, *Was ist Dialektik?*. 6-24.

konulara ilişkin içeriksel anlamda doğru bilgi sağlamaya çalışan yanılsama mantığı olarak değerlendirir.<sup>15</sup>

Bu bağlamda, Kantçı diyalektik kavrayışa yönelik Hegel'in hem eleştirisi hem de takdiri söz konusudur. Hegel'e göre, Kantçı diyalektikte sadece anlam yetisinin kendi içerisinde soyut öznel belirlenimlerinin kendi karşısına nasıl dönüştüğü gösterilmektedir, ancak Kant'ın iddia ettiği gibi anlama yetisi diyalektiğe ne kadar direnirse dirensin, diyalektik tüm bilinç biçimleri ve genel deneyim alanında işlemektedir. Bu eleştiriye rağmen Hegel, çağımızda diyalektiğin yeniden gündeme gelmesinde ve belirli bir değer ve saygınlık kazanmasında Kant'ın önemli katkısı olduğunu vurgular.<sup>16</sup> Dolayısıyla "Kant'ın izinden giden Hegel, karşıt konumlar kendi içlerinde tam ve bağımsız sayıldığı sürece, aralarındaki karşıtlığın çözülemez olduğunu kabul eder. Ama Hegel şunu sorar: Karşıt konumları neden tam ve bağımsız saymak zorunda olalım? Örneğin, 'özgürlük' ile 'gereklilik' arasında neden seçim yapalım? Çok daha iyi olan başka bir seçenek vardır: karşıt görünen konumların yalnızca karmaşık bir gerçekliğin tek yanlı ifadeleri olduğunu kabul etmek. Hegel'in ünlü tezinde söylediği gibi 'Hakikat, bütündür' ve yeterince kavranması için, tüm bu kısmi ve tek yanlı hakikatlere kendi düşüncümüzde bir yer bulmamız gerekir. Hegel'in diyalektik anlayışının anahtarı, önceden uzlaşmaz olan konumları daha yüksek düzeyli bir çerçevenin içinde uzlaştıran bir pozitif sonuç doğrultusunda"<sup>17</sup> gerçekleştirme anlayışını ifade eder.

### Hegel ve Diyalektik Yöntem

Hegel'de diyalektik, hem varlık hem de düşünce ilkesi anlamında "genel olarak tüm devinin, tüm yaşamın ve edimsellikteki tüm etkinliğin ilkesini"<sup>18</sup> ve tüm bilimsel bilginin biçimini ve özünü ifade etmektedir. Aslında Hegel için felsefe yapmak, aynı zamanda diyalektik düşünmeksizin olanaklı değildir ve felsefi düşünme, gerçekte diyalektik düşünmedir.<sup>19</sup> Ancak bu noktada, öncelikle Hegel'de diyalektiğin hiçbir zaman basitçe üçlü adım biçiminde, yani tez, antitez

<sup>15</sup> "Kant'a göre 'diyalektik', tartışmaların akılcı uzlaşma yönünde ilerleyebilmesini sağlayan bir süreci değil, akıl ne zaman kendi belirlenmiş sınırlarını aşarak şeylerin nihai mahiyetini araştırmaya kalkışa ortaya çıkan düş kırıcı ve kesinlikten uzak sonuçları ifade eder. Kant'ın felsefesinde diyalektik, tartışan taraflardan her birisinin kendi çelişkilerini çözüme kavuşturamadan diğer tarafın çelişkilerin i ortaya serdiği sonu gelmez bir tartışmalar dizisi haline gelir" (Ollman ve Smith, *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, 13).

<sup>16</sup> Hegel, *Mantık Bilimi: Felsefi Bilimler Ansiklopedisi, Birinci Cilt*, 155.

<sup>17</sup> Ollman ve Smith, *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, 14.

<sup>18</sup> Hegel, *Mantık Bilimi: Felsefi Bilimler Ansiklopedisi, Birinci Cilt*, 154.

<sup>19</sup> Winter, *Was ist Dialektik?*, 6-24.



ve sentez olarak ifade edilmediğini vurgulamak gerekir.<sup>20</sup> Böylesi bir kullanım biçimi, genelde diyalektik düşünceyi ve işleyişi daha basit ve anlaşılır biçimde açıklama isteğinden kaynaklanır.

Hegel, tüm gerçekliğin ve aynı zamanda bilginin ya da bilimin oluş biçimi olarak kendi diyalektik anlayışını *Tinin Görüngübilimi* ya da *Tinin Fenomenolojisi* (*Phänomenologie des Geistes*)\* adlı eserinde ortaya koymaktadır: “Genel olarak Bilimin ya da bilginin bu oluş sürecidir ki bu *Tinin Görüngübilimi* tarafından betimlenmektedir.”<sup>21</sup> Buna göre *Fenomenoloji*, bilimsel ya da kavramsal bilginin özünü, bilincin kendi bilme deneyiminde neyi bildiğini, yani kendi içerisinde deneyimlediği fenomenin ya da görünüşün bilgisini kendinde göstermesi anlamına gelmektedir.<sup>22</sup> Başka bir ifadeyle, “bilgiyi Kavram olarak, özü ya da gerçeği ise varolan ya da nesne olarak adlandıırırsak, o zaman sınama Kavramın nesneye karşılık düşüp düşmediğini görmekten oluşur.”<sup>23</sup> Bu bilme süreci, en alt ve olası olan duyuusal bilgi ve bilinç deneyiminden en üst, kesin ve kavramsal

<sup>20</sup> Ralf Ludwig, *Hegel für Anfänger Phänomenologie des Geistes*, dtv Verlagsgesellschaft mbH&Co. KG, München, 2015, 37.

\* Bu ikili kullanım çeviriden dolayıdır. Makalede Aziz Yardımlı çevirisi olan *Tinin Görüngübilimi*’nden yararlanıldığı için bu şekilde kullanıldığı gibi, Almanca kaynaklara referansta ise *Tinin Fenomenolojisi* biçiminde kullanım da söz konusudur.

<sup>21</sup> Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1986, 35.

<sup>22</sup> Fenomen (*phainomenon*) sözcüğü, Yunanca *phainesthai* (kendini göstermek, gün ışığına çıkmak) fiilinden türemiştir. Dolayısıyla sıfat-fiil *phainomenon*, “kendini gösteren, ortaya çıkan” anlamına gelir ve felsefede “duyulara verilen veya görünen” ile aynı anlamda kullanılır. Ayrıca konuşma dilinde “fenomen”, “dikkat çeken, olağan dışı görüngü” anlamına gelmektedir (Hans Joachim Störig, *Dünya Felsefe Tarihi*, Çev. Nilüfer Epceli, İstanbul: Say Yayınları, 2011, 551). Buna göre, bir fenomen kendini gösteren, bir insana doğrudan ya da dolaysız biçimde görünen bir şeydir. Kelimenin sonundaki *logos* sözcüğü getirildiğinde, burada akıl ve düşünümsellik (reflexion) vurgusu yapılır. Bu anlamda fenomenoloji, belirli bir konu/nesne alanı hakkında düşünmeyi değil, tüm insani deneyim ve yaşantıyla ilgili olanı ifade etmektedir (Goerlich, Stephan, “Auf die Sachen Selbst Zurückgehen”- *Berührung Zwischen Philosophischer Phänomenologie und Gestalttheoretischer Psychotherapie*, Gestalt Theory, Vol. 22 (2000) No.1 (2020); <http://gestalttheory.net/download>; [Erişim Tarihi: 15.03. 2020]. Ancak fenomen kavramı felsefi düşüncede gerçek ve görünüş ayırımına bağlı olarak tarihsel süreçte farklı anlamlar kazanmıştır. Özellikle Modern felsefede Kant, epistemolojik olarak bilimsel bilginin ölçütlerini ve sınırlarını belirlemek amacıyla “fenomen” (görünüş) ve “numen” (kendinde şey) ayırımını ortaya koyar. Bu ayrıma göre, bilgimiz bize verildiği kadarıyla duyu algısına sahip olduğumuz görünüşlerle ya da fenomenlerle sınırlıdır, dolayısıyla görünüşlerin temelinde ya da ardında bulunan numenleri/kendinde-şeyleri bilemeyiz. Oysa Hegel’de gerçek tamamen düşünsel ya da ideal olduğundan, insan kendi bilincinde deneyimlemiş olduğu şeyin bilgisine tam anlamıyla sahip olur. Başka bir ifadeyle bilgi neyi bildiğinin bilincidir, dolayısıyla gerçek-görünüş ya da fenomen-numen ayrımı anlamsızdır.

<sup>23</sup> Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, 70.

bilgiye doğru aşamalı olarak genişleyen diyalektik bir süreç biçiminde gerçekleşmektedir.

Bilginin diyalektik oluşum sürecinde, en alttaki düzeyde kesin olmayan duyusal bilgi ve algı bulunmaktadır. Bir sonraki aşamada henüz özne ve nesne, bilinç ve nesnesi ayrımının aşılmadığı, ama duyusal bilgiye göre daha kesin ve nedensel bilgi olarak anlama-yetisi (*Verstand*) bilgisi vardır. Son aşamada ise özne ve nesne, görünüş ve gerçek, kavram ve nesne ayrımının ortadan kalktığı kapsamlı genellik/evrensellik biçimi olarak akıl (*Vernunft*) bilgisi bulunmaktadır. “*Kavramın kavram olarak bilinmesini*”<sup>24</sup> ifade eden son aşama, yani akıl bilgisi, bilincin kendi içindeki bilinç şekilleri ya da bilme biçimleri olarak deneyimlenen önceki her iki aşamanın sentezini içerene en kapsamlı koşulsuz kavramsal ve bilimsel bilgiyi ifade etmektedir. Hegel için böyle bir mutlak ve koşulsuz bilgi ideali amacı, bir zamanlar bilgelik sevgisi olan felsefeyi gerçek bilgi ve bilim haline getirmek anlamına gelmektedir.<sup>25</sup> Bu anlamda Hegel’in, geleneksel olarak hakikat karşısında bilgi sevgisi ve arayışı olarak mütevazı tutumu ifade eden filozof tavrının aksine mutlak hakikate sahip bilgelik iddiasında bulunduğu ileri sürülebilir. Aslında böyle bir mutlaklık iddiası, Feuerbach’ın vurguladığı gibi, gerçekte sürekli kendini sorgulama ve kendine mesafe koyma anlamında eleştirel düşünme olarak tarihsel süreçte sonraki filozoflar ve felsefeler tarafından tadil edilmeyi ve aşılmayı ifade eden felsefenin kendisini de ortadan kaldırmaktır.<sup>26</sup> Çünkü nasıl ki Hegel, kendinden önceki felsefi sistemleri eleştiriyle aşır, tadil edilmiş daha kapsamlı ve tutarlı bir sistem ortaya koyduysa, aynı şekilde Hegelci sistem de kendinden sonraki bir felsefe ya da filozof tarafından eleştiriyle aşılabacak ya da ortadan kaldırılacaktır.

Hegel, *Tinin Fenomenolojisi* adlı eserinin *Önsöz* bölümünde bilim ve yöntem anlayışının kapsamlı bir açıklamasını yapar. *Fenomenoloji*’de ortaya konulan anlayış, felsefenin kesin bir bilim olmasını kendine amaç ve görev edinmiştir. *Fenomenoloji*, aynı zamanda böyle bir bilimle ilgilenen kişiye yol yordam öğretmek ve yardım etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Dolayısıyla *Fenomenoloji*, *Tinin (Geist)* tarihsel olarak kendi oluşumu içerisinde “evrensel bireyselliğin” özbilincinin ya da kendinin-bilincinin (*Selbstbewußtsein*)\* biçimlenmesini ve insanlık tarihinin bilincini göstermek ister. Çünkü gerçeklik/edimsellik (*Wirklichkeit*) ve mutlak-olan (*Absolute*), öznel yapıya sahiptir; bu, onun

<sup>24</sup> Ralf Ludwig, *Hegel für Anfänger Phänomenologie des Geistes*, 66.

<sup>25</sup> Hegel, *Tinin Görünüşbilimi*, 23.

<sup>26</sup> Ludwig Andreas Feuerbach, *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*, Çev. Oğuz Özügöl, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1991, 10-12.

\* *Selbstbewußtsein* sözcüğü Türkçeye genel *özbilinç* ya da *kendinin-bilinci* olarak çevrilmektedir. Ancak *özbilinç* daha yaygın kullanılmaktadır.

artık kendi içinde sabit ve durgun bir töz olmadığı, aksine etkinlik sonucu, sürekli dönüşen değişim süreci içerisinde bulunan oluş (*Werden*) olduğu anlamına gelir. Bu dönüşüm, sadece tözü etkilemez, aynı zamanda özneliliğin kendisini etkiler. Mutlak gerçeklik ya da Tin, bu dönüşümün kendisidir. Hegel bu öznelilik anlayışını kendi felsefi öncüllerinden ayırır. Özne, kendi anlayışı içerisinde sabit veya önceden varsayılan bir şey değildir. O, sadece kendini-koyma, dışsallaşma sürecinde ve kendi etkinliğinin yansımasında var olur. Böylelikle Öznelilik, düşünen bireysel öznenin sınırlarının ötesine geçer. Bütün gerçeklik ya da hakikat olarak yapıyı ortaya koyan öznelilik, Hegel için "*Geist*"ın kendisidir.<sup>27</sup> Tin ya da *Geist*, bireysel olarak insansal akılda, düşüncede ve kavramda kendini ortaya koyar. Dolayısıyla genel ya da evrensel (*Allgemeine*), sadece kavram aracılığıyla var olur. Hegel için kavram (*Begriff*), sadece saf düşünce değildir, aksine düşünce ve varlığın (*Denken und Sein*) birliğidir, dolayısıyla bilgi olmadan kavram mümkün olamaz.

Kavramsal bilginin gelişimi ve oluşumu açısından, ilk aşamada düşünce biçimi genel ya da evrensel, yani saf kavramdır. İkinci aşamada, belirli bir düşünce biçimi söz konusudur, dolayısıyla bu aynı zamanda bu aşamaya ilişkin ayırımın ya da farkın koyutlanmasını ifade eder. Üçüncü aşamada ise saf kavramsal düşüncenin ve belli bir düşüncenin ayırımının birliğe ya da senteze getirildiği bir düşünömsellik (*reflexion*) gerçekleşir. İşte bu birliği Hegel, "mutlak Kavram" (*absolute Begriff*) olarak ifade eder. Bu nedenle *Kavram*, dış dünyanın pasif biçimde kabul edilmesi veya işlenmesi olarak görölemez. Düşünmede, Tin ya da *Geist* kendini etkin ilke olarak gerçekleştirir; bu gerçekleşmenin anlaşılması için, yani "*kavramın kavram olarak bilinmesi*", bilincin kendi içinde gerçekleştirdiği deneyimlerde ve bilinç biçimlerinde ortaya konulmalıdır. Bilinçte gerçekleşen bu deneyim sürecini mantıksal kategorilerle ifade edersek, "İdea kendinde ve kendi için Gerçek olandır, *Kavram ve Nesnelliğin saltık birliğidir*. İdeal/düşünsel içeriği belirlenimleri içindeki Kavramdan başka bir şey değildir."<sup>28</sup>

Deneyimleme sürecinde bilinç, her zaman bir şeyin bilincidir; o halde bilinçten veya bilgiden söz ediyorsam, her zaman çifte bir şeye sahibim. Bilginin kendisiyle ilgili olduğu bir bilgiye ve bir nesneye/konuya sahibim ve her ikisinin birliği Ben'dedir, bu da bilinci temsil etmektedir. Bilincin kendi bilgi biçimlerine ilişkin denetlemenin hangi yönde olduğu önemli değil, ama bu denetleme bir şeyi başka bir şeyle ölçmeyi ifade etmektedir. Bilinmiş olanın denetlenmesinde kavram öz (*Wesen*) olarak, nesne ya da konu gerçek veya önemsiz bilgi olarak

<sup>27</sup> Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, 29-30.

<sup>28</sup> Hegel, *Mantık Bilimi: Felsefi Bilimler Ansiklopedisi, Birinci Cilt*, 298.

değerlendirilebilir ya da tam tersi olabilir. Ancak bu denetleme, diyalektik olarak yapılandırılmış deneyim sürecini harekete geçirir. Deneyimde bilincin, kendini hem kendi bilgisinde ve kendilik tanımında, hem de kendi bilgisinin nesnesinin algısında kendini düzeltmesi gerekir. Bu sürekli kendini denetleme ve düzeltme süreci *Mutlak* bilgiye ulaşana kadar, yani bilincin kendisi ve *Geist*ın daha sonraki biçimleri için ifade edilen karşıtlıklar ve çelişkiler mutlak bilginin birliği içinde aşılana kadar sürdürülür.<sup>29</sup> Dolayısıyla Hegelci bilimsel ya da mutlak bilgi, en kapsamlı genellik ya da evrensellik anlamında *kavramın kavram olarak bilinmesidir*. Başka bir ifadeyle, “bu süreç genel olarak *Bilmedir*. Kendinde bu süreçte tek bir etkinlikte karşıtlık, nesnelliğin tek-yanlılığı ile birlikte öznenliğin tek-yanlılığı ortadan kaldırılmıştır”<sup>30</sup> ya da daha kapsamlı bir genellikte aşılmıştır.

Hegelci bilimsel ya da kavramsal bilginin diyalektik oluşumu için somut bir örnek olarak Winter’in ifade ettiği yaşam ve ölüm ilişkisi verilebilir. Buna göre, ilk aşamada ya da düzeyde yaşam ve ölüm kavramlarının karşıt bir çift oluşturduğu görülür. Çünkü yaşam, ölüm değildir; ölümün karşıtıdır, buna karşılık ölüm de yaşam değildir, yaşamın sonudur. Bu anlamda yaşam ve ölüm, karşılıklı olarak birbirini dışlayan farklı karşıtlıklar olarak bulunmaktadır. Bununla birlikte, ikinci aşamada yaşam ve ölüm kavramlarına daha yakından bakıldığında aralarında içsel bir bağlantı görülür. Çünkü “gerçekte yaşam ve ölüm nedir?” sorusu karşısında, öncelikle yaşamın kendisini belirli biyolojik özelliklerle deneyimleriz. Buna göre, temel düzeyde hem basit canlılarda hem de karmaşık yapıları canlılarda beslenme, sindirim, gelişme, üreme vb. çeşitli düzenleyici kapasiteler söz konusudur. Dolayısıyla yaşamın bu temel özellikleri, yaşam ve ölüm ilişkisi çerçevesinde gerçekleşen başka bir görünümü ortaya koyar. Çünkü bir organizmanın yaşamı, sadece beslenme ve sindirim yoluyla diğer birçok canlının öldürülmesiyle olanaklı olur. Bu nedenle ölüm, yaşamın kendisinin bir parçasıdır, yani yaşam için bir önkoşuldur. Fakat bir bireysel canlının yaşamı, sadece diğer canlıların ölümü pahasına değildir. Aynı zamanda, yaşlanma sürecinin bir sonucu olarak birey amansız bir biçimde kendi ölümünü yaşar. Öyleyse ölüm, yaşamla birlikte ortaya çıkar; yaşam aracılığıyla doğar. Bu durumda yaşam ve ölüm, artık ayrı karşıtlar olarak değil, aksine karşılıklı olarak iç içe geçen gerçek olarak kavranır: Yaşayan ölür, ölüme gider ve ölen yeni bir yaşam için bir üreme zemini ve temeli sağlar, yaşama akar. Bu durum, yaşam ve ölüm karşıtlığının aslında karşılıklı dönüşen birleşik bir süreç olduğunu göstermektedir. Ve bu süreç, üçüncü aşamada bizzat yaşamın kendisidir. Çünkü burada, yaşam süreci olarak yaşamın tüm evrimi kabul edilmelidir. Yaşam ve

<sup>29</sup> Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, 40-41.

<sup>30</sup> Hegel, *Mantık Bilimi: Felsefi Bilimler Ansiklopedisi, Birinci Cilt*, 306.

onunla birlikte ölüm de özel görünüm-biçimlerine sahip olan inorganik maddeden gelişir. Bu durumda, tüm bu yaşam süreci de yaşam ve ölümün birliğini ifade eder.<sup>31</sup> Bu süreçte, yaşam ve ölüm karşıtlıklar olarak aşılır. Buna göre, her canlı bireysel varlık sürekli biçimde kendi yaşamında sonlu oluşunu deneyimlerken, aynı zamanda bireysel sonlu/ölümlü varoluşunu türsel olarak kendini yeniden üretmek yoluyla aşmaya çalışır.

Yaşam ve ölüm ilişkisinde gösterilen diyalektik düşünce adımlarının üç aşamasına ilişkin Hegel, aklın işleyişine bağlı olarak üç gözlem düzeyini ayırmaktadır. Birinci gözlem düzeyinde, anlama-yetisinin soyutlama aşaması söz konusudur. Buna göre, anlama yetisi dünyadaki tekil/tikel şeyleri keskin karşıtlıklar çerçevesinde soyut biçimde birbirinden ayırmakta ve kavramaktadır. İkinci gözlem düzeyinde, aklın olumsuzlayıcı diyalektik aşaması söz konusudur. Bu aşamada akıl, karşıtlıklar arasındaki dolayım sürecini başlatır ve şeylerin ya da nesnelerin sabit/değişmez yalıtılmış varoluşlarını olumsuzlar. Akıl, özellikle karşıtlıkların karşılıklı olarak iç içe geçişini ve birbirleri üzerine kıvrılmasını diğer her biri temelinde düşünür. Üçüncü gözlem düzeyinde, aklın olumlayıcı spekülasyon aşaması söz konusudur. Bu aşamada akıl, spekülasyon olarak daha üst düzeyli ve kapsamlı bir bütünlük çerçevesinde aşılmış olan karşıtların birliğini kavrar. Bu aşamada akıl, karşıtların birliğindeki gerçek doğruyu, pozitif/olumlu olanı, yani verilmiş olan varlığın hakiki gerçekliğini görür ya da kavrar.<sup>32</sup> Bu anlamda, Hegelci diyalektik ilişki, kapsamlı bir cins kavramı (yaşam) ve örtüşen iki tür (yaşam ve ölüm) kavramı arasındaki bir ilişkidir, yani cinsin her iki türü süreçte kendi kendisinden ortaya çıkarmasını ve onlarla hem bir karşıtlık hem de bir birlik oluşturmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla diyalektik, tüm yaşam sürecinin ve ilişkilerinin aslında karşıt süreçlerin işleyişi olarak anlaşılmasını olanaklı kılar. Başka bir ifadeyle, tinsel ve doğal, tüm bireysel, toplumsal ve kültürel ilişkiler varlığın ve düşünmenin ilkesi olan diyalektik devinim ve değişim içinde görülürse doğru biçimde anlaşılabilir ve kavranmış olacaktır. Ancak Hegelci anlayış, tüm bu devinim ve gelişim ilişkilerini idealist bir bakış açısıyla salt aklın ya da zihnin kendisinde deneyimlenen görüngüler ya da görünüşler, yani belirli bilinç şekilleri ve kavramlar olduğunu ileri sürmektedir. Bu anlayışın tam karşısında, kendini Hegel'in öğrencisi olarak nitelendiren Karl Marx ve tarihsel-diyalektik materyalizm durmaktadır.

<sup>31</sup> Winter, *Was ist Dialektik?*. 6-24.

<sup>32</sup> Winter, *Was ist Dialektik?*. 6-24.

### Marx ve Tarihsel-Diyalektik Materyalizm

Kendini Hegel'in öğrencisi olarak gören Marx, düşüncelerini açıklamada özellikle Hegelci diyalektik yöntem ve kavramlardan büyük ölçüde yararlanmışır. "Marx'ın Hegel' den neleri az çok değiştirmeden devraldığı, Hegel'deki neleri değiştirdiği ve neleri reddettiği hala tartışma konusu olsa bile, Hegel'in diyalektiğinin kendi entelektüel gelişiminde taşıdığı önemi Marx bizzat belirtmiştir."<sup>33</sup> Ancak bunu yaparken O, başka bir temelden hareket etmiştir. Marx, özellikle Hegelci diyalektik yöntem ve kavramların, maddi gerçeklikten koparılıp idealize edilmesine ve gizemselleştirilmesine yönelik eleştirilerde bulunmuş ve temel yapıtı "*Kapital, Birinci Cilt*"in *Sonsözünde* kendi diyalektik yöntemini şu sözlerle ifade etmiştir:

"Benim diyalektik yöntemim Hegelci yöntemden yalnızca farklı değil, onun tam karşıtıdır da. Hegel için insan beyninin yaşam süreci, yani düşünme süreci –Hegel bunu 'Fikir' (*Idea*) adı altında bağımsız bir özneye dönüştürür- gerçek dünyanın yaratıcısı ve mimarı olup, gerçek dünya 'Fikir'in dışsal ve görüngüsel (*Pheonomenal*) biçimidir. Benim için ise tersine, fikir, maddi dünyanın insan aklından yansımından ve düşünce biçimlerine dönüşmesinden başka bir şey değildir. ...Bu yüzden ben, açıkça bu güçlü düşünürün öğrencisi olduğumu itiraf ettim ve hatta değer teorisi bölümünde yer yer ona özgü ifade biçimlerine de kur yaptığım oldu. Hegel'in elinde diyalektiğin mistisizmle bozulması, ayrıntılı ve bilinçli bir biçimde diyalektiğin genel işleyiş biçimini, ilk kez onun sunmuş olduğu gerçeğini örtemez. Hegel'de diyalektik baş aşağı duruyor. Mistik kabuk içerisindeki akla uygun özü bulmak istiyorsanız, onun yeniden ayakları üzerine oturtulması gerekir."<sup>34</sup>

Buna göre, Marx, diyalektik yöntemin Hegel tarafından ortaya konulan genel hareket biçimlerini kabul ettiğini, fakat "mistik" ve "baş aşağı duran" kabuğundan kurtarmak gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, Marx'ın diyalektik anlayışı da Hegel'deki "kapsamlı genel/evrensel olanın" temel yapısına dayanmaktadır. Ancak Marx maddi/içeriksel ve düşünsel/ideal olan arasında farklı bir ilişki biçimi görmektedir. Marx'a göre, Hegel'deki bu kavramsal ilişki "baş aşağı" durmaktadır, dolayısıyla Marx, Hegel'in diyalektik anlayışını "tersine çevirmek", yani "ayakları üzerine oturtmak" istemektedir. Çünkü Marx açısından ideal ve gerçek dünya arasındaki ilişki Hegel'in anladığının tam tersidir. İdeal ya da düşünsel dünya ve kavramlar, gerçek

<sup>33</sup> Ollman ve Smith, *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, 14.

<sup>34</sup> Karl Marx, *Kapital, Birinci Cilt*, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1993, 28.

dünyanın insan aklında yansımaları ve düşünce biçimlerine dönüşmesini ifade etmektedir. Diğer bir deyişle Marx, maddi gerçekliği yaşamın ya da fenomenin kendisi olarak kabul etmekte, bilinç ya da düşünce yapılarının ise bu maddi gerçekliğin ya da yaşamın olgularının yansıması ve biçimlenmesi olarak görmektedir. Buna göre de diyalektik, tarihsel, toplumsal, siyasal ve kültürel olarak maddi temelde biçimlenmiş görünüşler ya da fenomenler olarak olgusal ilişkilerin süreçte karşıtlarıyla birlikte gelişimlerini ve dönüşümlerini anlamaya ve açıklamaya çalışan bir yöntemdir.

Marx, diyalektik yöntemin, somut ya da olgusal gerçekliği özellikle ekonomik ve toplumsal ilişkileri ve süreçleri anlamak ve açıklamak için temel bilimsel yöntem olduğunu vurgular. Bu belirlemeyi yaparken Marx, hem Hegelci varlık ve bilgi anlayışından hem de diyalektik yöntem ve işleyişten farkını açıkça ortaya koyar:

“Bu sonuncu yöntem, besbelli ki, doğru bilimsel yöntemdir. Somut, çok sayıda belirlemelerin sentezi olduğu için, bu yüzden de çeşitli ögelerin birliğini temsil ettiği için somuttur. Onun için somut, gerçek hareket noktası olmasına karşın ve bunun sonucu olarak aynı zamanda konunun ilk bakışta görünüşünün hareket noktası olmasına karşın, düşüncede, o, bir hareket noktası olarak değil, sentez süreci olarak, sonuç olarak görünmektedir. Birinci yöntem, görünüşün bütünlüğünü soyut bir belirlemeye indirgemıştır; ikinci yöntemle, soyut belirlemelerin düşünce yoluyla somutun elde edilmesine varılır. Onun için Hegel, gerçeği, kendi içinde yoğunlaşan, kendi kendine derinleşen, kendi kendine hareket eden düşüncenin bir sonucu olarak gördü; oysa soyuttan somuta ilerleme yöntemi, basitçe, düşünmenin somutu özümseyip, onu somut zihinsel bir kategori olarak yeniden üretmesidir.”<sup>35</sup>

Buna göre Marx için gerçeklik, Hegelci anlamda aklın kendinde ürettiği salt düşünsel ya da mantıksal bir kategori ya da idea değil, aksine akıldan ya da zihinden bağımsız somut varlığın düşünme tarafından özümşenip zihinsel bir kategori ya da kavram olarak üretilmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla Marksist anlayışta varlık ve düşünce birbirine indirgenemez ya da birbiriyle özdeşleştirilemez. Oysa Hegelci anlayışta varlık ve düşünce, birbiriyle tamamen özdeşdir; bundan dolayı da gerçeklik zihnin ya da *Geist*’in bir kategorik bir ürünü olarak görülür.

---

<sup>35</sup> Marx, *Kapital*, *Birinci Cilt*, 238.

Oluş halindeki gerçekliği ya varlığı kavramak ya da anlamak isteyen Hegelci bilimsel diyalektik yöntem, gerçekliği soyutlama yoluyla salt mantıksal kategorilere indirgemekte ve tüm şeylerin hareketini farklı niteliklerinden soyutlayıp salt biçimsel hareket olarak kavramaktadır. Dolayısıyla “bütün şeylerin bir mantıksal kategoriye ve her hareketin ve üretim eyleminin yönetime indirgenmesinden doğal olarak çıkacak sonuç, her ürün ve üretim yığınının her şeyler ve hareketler toplamının bir uygulamalı metafizik biçimine indirgenebileceğidir.”<sup>36</sup> Başka bir ifadeyle, Hegelci anlayış ve bilimsel yöntem, tüm şeylerin olgusal gerçekliğini ve hareketini metafiziksel ya da kurgusal olarak aklın ya da bilincin mantıksal kategorileri biçiminde tasarlamaktadır. Salt zihinde tasarlanan bu kategoriler ve kavramlardan hareketle tüm yaşam ve olup biten şeyler açıklanmaktadır. “Demek ki, Hegel için bütün olup bitenler ve hala olanlar, yalnızca kendi kafasının içinde olanlardan ibarettir.”<sup>37</sup> Oysa gerçekte “yaşamı belirleyen bilinç değil, tersine bilinci belirleyen yaşamdır. Birinci durumda, sanki canlı bireymiş gibi bilinçten yola çıkılmaktadır; gerçek yaşama tekabül eden ikinci durumda ise, gerçek yaşayan bireyin kendisinden yola çıkılır ve bilince de o bireyin bilinci olarak bakılır.”<sup>38</sup> Buna göre, somut varoluşu içinde eyleyen birey ya özne, olgusal gerçeklikle etkileşimiyle kendinin ve çevresinin bilincine varmakta, hem kendini hem çevresini hem de tüm yaşamı anlama ve anlamlandırma çabasını bu etkileşim sürecinde oluşturduğu kavramlar ve kategoriler aracılığıyla dile getirmeye ya da anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır.

Anlama ve açıklama yöntemi olarak diyalektik, süreç içerisinde ortaya çıkan somut ve tekil belirlenimleri, olumlu ve olumsuz; içsel ve dışsal olarak hem kendileri bakımından, hem birbiriyle karşılıklı ilişkileri bakımından, hem de bütünsel biçimde ele almayı ifade etmektedir. Diğer taraftan Marx açısından diyalektik, salt teorik olarak sadece var olanı ya da dünyayı anlama ve açıklama çabası olarak görülemez. Çünkü “filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar, sorun onu değiştirmektir”<sup>39</sup> Buna göre, anlama ve açıklama çabası içerisinde olan insan, aynı zamanda elde ettiği bilgilerle ve ulaştığı sonuçlarla pratik olarak dünyayı değiştirmek ve dönüştürmek üzere bilinçli olarak etkinlikte bulunmak durumundadır.<sup>40</sup>

<sup>36</sup> Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları, 1999, 107.

<sup>37</sup> Marx, *Felsefenin Sefaleti*, 108.

<sup>38</sup> Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1992, 43.

<sup>39</sup> Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, 22.

<sup>40</sup> Bu anlamda diyalektik yöntem, altı uğrağa ya da momente bölünebilir. Ontolojik moment, bütünsel olarak dünyanın ne olduğuna ilişkin olarak karşılıklı bağımlılık içindeki sonsuz sayıda süreçle ilgilidir. Epistemolojik moment, böyle bir dünyayı anlamak için



Diğer yandan, Marx'ın yakın çalışma arkadaşı Friedrich Engels, diyalektiği evrensel/genel bir bilim tarzı olarak tanımlayarak Marksçı diyalektik anlayışı doğaya genişletir.<sup>41</sup> Engels için diyalektik doğanın, insan toplumunun ve düşünmenin genel hareket ve gelişim yasalarının biliminden daha fazla bir şeyi ifade etmektedir.<sup>42</sup> Engels, "*Doğanın Diyalektiği*" adlı eserinde diyalektik yasaların doğa ve insan toplumunun tarihinden çıkartıldığını ve bu yasaların hem düşüncenin hem de tarihsel gelişimin yasaları olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, bu yasalar temelde üçe indirgenebilir:

- Niceliğin niteliğe ve niteliğin niceliğe dönüşüm yasası;
- Karşıtların iç içe geçmesi yasası;
- Olumsuzun olumsuzlanması yasası.<sup>43</sup>

düşüncemizi nasıl örgütlememiz gerektiği ile ilgilenir. Sorgulama momenti, bütün ve parçalar arasında içsel ilişkilerin bulunduğu varsayımı temelinde, bu örüntüleri taşıyan kategoriler araştırmanın yardımcıları olarak kullanır. Bir sonraki moment, düşünsel yeniden inşa veya akılda netleştirme uğrağıdır. Bunu, ulaşılan sonuçları ya da bulguları sergileme ya da ifade teme momenti izler. Son olarak, praksis momenti olarak önceki uğraklarda elde edilenlere dayanılarak dünyayı değiştirmek, sınamak ve anlamak üzere ve bunların hepsini aynı anda yapacak şekilde bilinçli etkinlikte bulunmaktır (Bertell Ollman, "Niçin Diyalektik? Niçin Şimdi?", 25).

<sup>41</sup> Marksist literatürde, Marx ve Engels sonrası, onların çalışmalarına bağlı olarak diyalektik üzerine yapılan geniş bir tartışma bulunmaktadır. Özellikle Marx'ın diyalektik yönteminin Hegel ile ilişkisi ve Marx'ın diyalektiği, dünyanın gerçekten var olduğu halin bir yansıması (bir ontoloji) ya da dünya hakkında bilgi edinmenin bir yolu (bir epistemoloji) olarak mı, yoksa her ikisi mi gördüğü konusunda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Özellikle Batılı Marksistlerin çoğu, Marx'ta tarihsel-toplumsal bir diyalektik materyalizm (Lukacs, Sartre, Merleau-Ponty) anlayışın olduğunu vurgularken, 'doğa diyalektiği' kavramını Engels'e ait saymışlardır (Ollman ve Smith, *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, 16-17). Bu nedenle, "doğa diyalektiği sorunu Marksist düşünce içinde büyük bir çelişki oluşturarak Marksist gelenekleri böldü. Bir yandan, Batı Marksizmini karakterize eden güçlü diyalektik imgelem, odak noktasında insan dışı doğayı hariç tutan insan praksisinin yer aldığı bir tarihsel-kültürel analiz çerçevesine dayanıyordu. Öte yandan, Marx'ın kendi diyalektik ve maddeci ontolojisi, doğa ile toplumun tek bir gerçeklik oluşturan ve tek bir bilim gerektiren nihai birliğini savunuyordu. Marx'ın özgün yöntemi, hem toplumu hem de doğayı analiz ederken diyalektik bir çerçeveden yararlanarak, bu ikisi arasındaki karmaşık karşılıklı bağlantılara işaret ediyordu" (a.g.e. 79-80). Dolayısıyla diyalektiğe ilişkin tartışmalarda ve tanımlamalarda hem Marx'ın hem de Engels'in görüşlerinin dikkate alınması ve birlikte değerlendirilmesi gerekir. Çünkü "Marx ve Engels, tıpkı maddeci tarih anlayışını maddeci doğa anlayışından ayıramaz gördükleri gibi, toplum diyalektiğini de doğa diyalektiğine ayrılmaz biçimde bağlı görüyorlardı. Hem toplum hem de doğa maddeci olarak ve diyalektik olarak görülmeliydi, çünkü bunlar bizi kendi varlıklarında diyalektik bir hareketi cisimleştiriyorlardı. Maddecilik olmadan diyalektiğin varacağı yer diyalektik idealizmdi, bunun en yüksek biçimi de Hegelcilikti" (John Bellamy Foster, "Doğanın Diyalektiği ve Marksist Ekoloji", 105-106).

<sup>42</sup> Winter, *Was ist Dialektik?* 6-24.

<sup>43</sup> Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği*, Çev. Arif Gelen, Beşinci Baskı, Ankara: Sol Yayınları, 1991, 74.

Engels tarafından ortaya konulan bu üç temel yasa, güncel bir örnek üzerinden gösterilebilir. Gündelik yaşamda iletişim teknolojilerinin gelişimi ve artışı, insanlara yaşamlarında daha fazla konfor ve rahatlık; daha erişilebilir olma ve hareket serbestliği sağlar. Ancak teknoloji kullanımının bu olumlu özellikleri, insanların teknolojiye olan bağımlılığın artışıyla tam tersi sonuçlara yol açar. Örneğin daha kolay erişilebilir olma, insanların mahremiyetini ya da özel alanını ortadan kaldırır. Buna göre, teknolojideki niceliksel artış ve gelişim, daha çok sayıda insanın niteliksel olarak yaşam kalitelerini değiştirir, ama süreçte teknolojiye olan bağımlılık ulaşılan yaşam kalitesinin düşmesine neden olur. Dolayısıyla bu gelişimi her iki karşıtlık açısından değerlendirmek ve anlamak gerekir. Bu anlamda, niceliksel olarak teknolojideki gelişim ve artış, niteliksel olarak önceki yaşamın olumsuzlanmasıyla öncekinden daha rahat ve konforlu, dolayısıyla olumlu bir yaşamı sağlamıştır. Ancak iletişim teknolojisine olan bağımlılığın artışıyla bu rahatlık, konfor ve hareket özgürlüğü, süreçte tersine dönerek bedensel-ruhsal sorunlara ve hareketsizliğe, dolayısıyla olumsuz bir yaşama neden olur. Yaşam kalitesinin bu niteliği, artık iletişim teknolojisi öncesinde olumsuzlanan yaşam kalitesinin niteliğinden tamamen farklı olarak iletişim, teknolojinin kullanımıyla ortaya çıkan bir olumsuz durumu ifade eder.

## 171

### Sonuç Olarak Bir Değerlendirme

Marx ve Hegel'de diyalektik, süreç içerisinde var olan her şeyi anlamak ve açıklamak amacıyla felsefi sistemin ve bilimsel bilginin yöntemi olarak kabul edilir. Ancak bu benzerlik ya da ortaklığa rağmen her iki düşünürün varlık ve bilgi anlayışları arasındaki önemli farklılar bulunmaktadır. Bu farklılıkları anlamak için öncelikle, Hegel'in maddi ve ideal olan arasındaki ilişkiyi nasıl ele aldığına bakmak gerekir. Hegel, düşünsel/zihinsel süreci, yani *Tini* (*Geist*) gerçekliğin temeli olarak görür. Gerçeklik ve onunla birlikte madde/doğa, sadece dış görünüştür ve *Tinin* kendine yabancılaşma biçimini ifade etmektedir.

Ancak Hegel için *Tin* (*Geist*), Hristiyanlık anlamında bir Tanrıyı ifade etmez, aksine kapsamlı genellik/evrensellik olarak karşıtı olan maddeyi ortaya çıkaran "tinsel temel-gücün" bir biçimi, bir dünya-Tinidir. Hegel'e göre, *Tin*, doğa ya da maddeye birincil olandır; diyalektik olarak kendi kendinde kendi ötekisi olan maddeyi ya da doğayı üreten ilk var olandır. Madde ya da doğa, *Tinin* kendine "dışsallaşması" ya da "yabancılaşması" olarak diyalektik biçimde açılan biçimi ya da şekli olarak bilinir. Bu aşamada tam da tinin karşıtı olan şey, tinsel değil doğal ya da maddi bir şey olarak kavranır. Tinin kendine yabancılaşmasını ortadan kaldırması ya da aşması, yani maddi ya da doğal olanı olumsuzlayıp kendine dönmesi ile kendini kendinde bilen somutlaşmış mutlak Tin ya İdea (*Geist*)

olarak gerçekleştirmesiyle diyalektik süreç tamamlanır. Gerçekliğe yönelik Hegelci bu idealist çözümlemede “...soyutlamalar şeylere çevrilirken, aynı anda gerçek şeylerde soyutlamalara çevrilir.”<sup>44</sup>

Marx ise, Hegel’e karşıt biçimde tinsel ve maddi olan arasındaki ilişki sorununu, dünyanın ve maddi gerçekliğin yapısı sorunu çerçevesinde ortaya koyar. Marx, tinsel (ideal) ve maddi (doğal) olan ilişkisini Hegel’in tam tersi biçimde görür, yani onu “ayakları üstüne yerleştirir”. Marx için madde birincildir, yani temel-dayanak olarak maddi olan diyalektik biçimde kendi karşıtı olan tını/ideyi/kavramı ya da fikri kendinden ortaya çıkaran kapsamlı cinstir: “...fikir, maddi dünyanın insan aklından yansımastan ve düşünce biçimlerine dönüşmesinden başka bir şey değildir.”<sup>45</sup> O halde burada tin ya da ide, maddenin gelişim-ürünü olarak diyalektik olarak açılan biçimi ifade eder ve dolayısıyla da maddenin karşıtı, maddi olmayandır. Dolayısıyla, Hegel ve Marx için aynı diyalektik dünya-yapısı söz konusudur, fakat tin ve madde karşıt rollere sahiptir.

Diğer bir farklılık da, Ollman ve Smith’in ifade ettiğı gibi, Hegelci diyalektiğın olumlayıcı olduğı noktada Marksist diyalektiğın eleştirel olmasıdır. Ayrıca Hegelci diyalektiğın teorik ve tefekküre dayalı yapısına karşı, Marksist diyalektik özellikle pratik eyleme dayalı bakış açısını temel almaktadır.<sup>46</sup> Aslında burada Hegelci diyalektikten farklı olarak Marksist diyalektiğın eleştirelliğı, dünyayı sadece anlamak ve açıklamakla yetinmeyip, aynı zamanda pratik olarak değiştirmek gerektiğini vurgulamasıdır.

Son olarak, Hegel felsefesinde bir “diyalektik idealizm”, Marx’ta ise “diyalektik ve tarihsel materyalizm” söz konusudur. Ancak burada sıfat olarak “diyalektik” terimi, “kapsamlı genellik ya da evrensellik” olması bakımından her ikisinin de aynı anlama sahiptir. Fakat ontolojik olarak Hegelci anlayış idealist tutumu temsil etmektedir; çünkü onda asıl gerçek Varlık olarak *Tin*, kendine “yabancılaşma” süreci içerisinde maddeyi/doğayı kendisinden ortaya çıkaran kökensel ilk olan ya da başlangıç olarak görölmektedir. Buna karşılık Marx, materyalist anlayışı temsil etmektedir; çünkü onun için asıl gerçek Varlık olarak madde ya da doğa, birincil ya da asıl başlangıçtır ve *Tin* insanın düşünme yeteneğinin gelişim ürününün sonucu olarak ortaya çıkan *fikri* ya da *ideyi* göstermektedir.

Ancak epistemolojik açıdan idealist ve materyalist görüşler arasında böyle bir ayrım yapmak zorlaşmaktadır. Çünkü nihayetinde bilgi dediğimiz şey, düşüncenin nesnesi olan kavramlar aracılığıyla iletilmekte ya da ortaya

<sup>44</sup> Fredric Jameson, *Hegel Varyasyonları, Tinin Fenomenolojisi Üzerine*, Çev. O. Bülent Doğan, İstanbul: İthaki Yayınları, 2016, 31.

<sup>45</sup> Marx, *Kapital, Birinci Cilt*, 28.

<sup>46</sup> Ollman ve Smith, *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, 15.

konulmaktadır. Dolayısıyla hem idealistler hem de materyalistler kavramlarla çalıştığından, her ikisi için epistemolojik anlamda bir idealizmden söz etmek mümkündür. Şöyle ki, ontolojik anlamda idealizm ve materyalizm arasındaki temel farklılık, idealizm düşünce ve gerçekliği ya da varlığı özdeşleştirirken, materyalizm düşüncenin gerçeklikle ya da varlıkla özdeş olmadığını ya da düşüncenin gerçeğin kendisine indirgenemeyeceğini vurgular. Ancak epistemolojik anlamda düşüncenin dilsel ifadesi nesnesi olan kavramlar, gerçek nesnelerin kendileri değil de dilsel yansımaları, anlamlandırmaları ve genelleştirmeleri olduğundan, bu anlamda materyalizm için bir idealleştirmeden söz edilebilir.

### KAYNAKÇA

- Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996.
- Aristoteles, *Organon V* (Topikler), Çev. Ragıp Atademir, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1996.
- Feuerbach, Ludwig Andreas, *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri*, Çev. Oğuz Özügül, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1991.
- Fried, Johannes, "Vom Nutzen der Rhetorik und Dialektik für das Leben", içinde *Dialektik und Rhetorik im früheren und hohen Mittelalter*, (Ed.) Johannes Fried, R. Oldenbourg Verlag GmbH, München, 1997, ISBN 3-486-56028-X.
- Engels, Friedrich, *Doğanın Diyalektiği*, Çev. Arif Gelen, Beşinci Baskı, Ankara: Sol Yayınları, 1991.
- Foster, John Bellamy, "Doğanın Diyalektiği ve Marksist Ekoloji", içinde *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, ed. Bertell Ollman, ve Tony Smith, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Goerlich, Stephan, "Auf die Sachen Selbst Zurückgehen"- *Berührung Zwischen Philosophischer Phänomenologie und Gestalttheoretischer Psychotherapie*, Gestalt Theory, Vol. 22 (2000) No.1 (2020); <http://gestalttheory.net/download>; (Erişim Tarihi: 15.03. 2020).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Mantık Bilimi: Felsefî Bilimler Ansiklopedisi, Birinci Cilt*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 2004.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Tinin Görüngübilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1986.
- Jameson, Fredric, *Hegel Varyasyonları, Tinin Fenomenolojisi Üzerine*, Çev. O. Bülent Doğan, İstanbul: İthaki Yayınları, 2016.
- Kant, Immanuel, *Arı Usun Eleştirisi*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1993.
- Kranz, Walther, *Antik Felsefe*, Çev. Suad Y. Baydur, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994.
- Ludwig, Ralf, *Hegel für Anfänger Phänomenologie des Geistes*, dtv Verlagsgesellschaft mbH&Co. KG, München, 2015.
- Marx, Karl, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1993.
- Marx, Karl, *Felsefenin Sefaleti*, Çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları, 1999.

- Marx, Karl, *Kapital, Birinci Cilt*, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1993.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich, *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1992.
- Moos V. Peter, "Rhetorik, Dialektik und 'civilis scientia' im Hochmittelalter", içinde *Dialektik und Rhetorik im früheren und hohen Mittelalter*, Ed. Johannes Fried, R. Oldenbourg Verlag GmbH, München, 1997, ISBN 3-486-56028-X.
- Ollman, Bertell ve Smith, Tony, *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Ollman, Bertell, "Niçin Diyalektik? Niçin Şimdi?", içinde *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, ed. Bertell Ollman, ve Tony Smith, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Platon, *Devlet*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu & M. Ali Cimcoz, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992.
- Störig, Hans Joachim, *Dünya Felsefe Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Winter, Reiner, *Was ist Dialektik?*, (2014), [www.reiner-winter.de](http://www.reiner-winter.de); (Erişim Tarihi: 15. 04. 2014).

